

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 406

Globalizacja – gra z dodatnim czy ujemnym wynikiem?

Redaktorzy naukowci

Małgorzata Domiter

Bogusława Drelich-Skulska

Wawrzyniec Michalczyk

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2015

Redakcja wydawnicza: Aleksandra Śliwka
Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz
Łamanie: Beata Mazur
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2015

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-543-8

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
53-345 Wrocław, ul. Komandorska 118/120
tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp.....	9
------------	---

Część 1. Międzynarodowe przepływy towarów, usług i kapitałów w dobie procesów globalizacji

---

Dominika Brzęczek-Nester: Polski eksport w latach 1999-2014 – kluczowe tendencje w ujęciach ilościowym, branżowym i geograficznym	15
Agnieszka Hajdukiewicz: Transatlantyckie Partnerstwo Handlowo-Inwestycyjne jako szansa rozwoju eksportu polskich towarów	28
Dorota Agata Jarema: Stosunki handlowe pomiędzy Unią Europejską i Chińską Republiką Ludową po 2001 roku	43
Artur Klimek: Small and medium sized enterprises in international trade: the case of Central and Eastern European countries.....	54
Jan Rymarczyk: Eksport jako forma internacjonalizacji KGHM Polska Miedź S.A.	70
Joanna Skrzypczyńska: Chiny w WTO	86
Marta Wincewicz-Bosy: Wpływ wybranych czynników społecznych na międzynarodowy łańcuch dostaw zwierząt przeznaczenia rzeźnego	93
Wojciech Zysk: Międzynarodowe obroty usługowe w latach 2004-2013	103
Magdalena Myszkowska: Miejsce krajów najsłabiej rozwiniętych w międzynarodowym handlu usługami.....	115
Michał Brzozowski, Paweł Śliwiński, Grzegorz Tchorek: Integracja podejścia makroekonomicznego i portfelowego w analizie czynników determinujących przepływy kapitału międzynarodowego.....	127
Justyna Majchrzak-Lepczyk: Rola branży e-commerce w rozwoju rynku powierzchni magazynowych	140

Część 2. Ugrupowania integracyjne, gospodarki narodowe i inni gracze wobec wyzwania integracyjnego

---

Eric Ambukita: Francja i Afryka: nowa era współpracy gospodarczej	153
Anna Chrzęściewska: Charakterystyka polityki społecznej Meksyku na tle procesów globalizacji	165
Małgorzata Dziembała: Polityka na rzecz wspierania innowacyjności w krajach BRICS na przykładzie Republiki Południowej Afryki	174

Sławomir Wyciślak: Korporacje transnarodowe w warunkach złożoności	186
Anna Janiszewska: Polityka społeczna w krajach europejskich jako odpowiedź na zachodzące zmiany demograficzne	197
Zdzisław W. Puślecki: Unia Europejska wobec bezpieczeństwa ekonomicznego w warunkach globalizacji	210
Katarzyna Żukrowska: Napięcia w sąsiedztwie UE jako czynnik stymulujący zmiany	221

Część 3. Polska w globalnej gospodarce – wybrane problemy

Jarosław Brach: Polski sektor międzynarodowego drogowego transportu ładunków – historia, sytuacja obecna oraz perspektywy i możliwości rozwoju w przyszłości	243
Dorota Jankowska, Agnieszka Majka: Zmiany na rynku pracy w Polsce na tle przemian zachodzących w krajach UE	268
Bogdan Buczkowski, Agnieszka Kłysik-Uryszek, Aneta Kuna-Marszałek: Polish OFDI – scale, structure and trends	279
Agnieszka Piasecka-Głuszak: Główne przesłanki i napotymane bariery we wdrożeniu <i>kaizen</i> w przedsiębiorstwach na rynku polskim	289
Eugeniusz M. Pluciński: Istota bezpieczeństwa ekonomicznego Polski z perspektywy globalizacji regionalnej i światowej. Wybrane aspekty	306

Część 4. Znaczenie komunikacji i marketingu dla kształtowania postaw w globalnej gospodarce

---

Karolina M. Klupś-Orłowska: Private English tutoring industry in China on the example of the activity of New Oriental Education & Technology Group	323
Aleksandra Kuźmińska-Haberla, Monika Chutnik: Szkolenia międzykulturowe jako sposób na zwiększenie konkurencyjności polskich inwestorów na rynkach zagranicznych	333
Agata Linkiewicz: Ewolucja marketingu szeptanego jako narzędzia komunikacji marketingowej w świetle rozwoju technologii informacyjnych	346
Barbara Szymoniuk: Globalne marnotrawstwo zasobów – wyzwanie dla zrównoważonego marketingu	358

Część 5. Państwo w globalnej gospodarce

Lidia Mesjasz: Koszty restrukturyzacji zadłużenia zagranicznego państwa...	369
Dorota Michalak: Przemiany strukturalne na rynku pracy jako efekt zmian klimatycznych	382
Michał Nowicki: Sanckje jako wolicjonalny środek wywierania presji na państwa naruszające ład międzynarodowy	391

Summaries

Part 1. International flows of foods, services and capitals at the time of the globalization processes

---

Dominika Brzęczek-Nester: Polish export in 1999-2014 – key trends in quantitative, structural and geographical terms	15
Agnieszka Hajdukiewicz: Transatlantic Trade and Investment Partnership as a development opportunity for the exports of Polish goods	28
Dorota Agata Jarema: Trade relations between the European Union and the Peoples Republic of China after 2001	43
Artur Klimek: Małe i średnie przedsiębiorstwa w handlu międzynarodowym. Przykład krajów Europy Środkowej i Wschodniej	54
Jan Rymarczyk: Export as a form of KGHM Polska Miedź S.A. internationalization	70
Joanna Skrzypczyńska: China in the WTO	86
Marta Wincewicz-Bosy: Influence of some social factors on the international supply chain of animals for slaughter destination	93
Wojciech Zysk: International turnover service in the years 2004-2013	103
Magdalena Myszowska: The importance of least developed countries in the global services trade	115
Michał Brzozowski, Paweł Śliwiński, Grzegorz Tchorek: Integrated macroeconomic and portfolio approach in the analysis of the international capital flows determinants	127
Justyna Majchrzak-Lepczyk: Role of e-commerce industry in the development of the market for warehouse space	140

Part 2. Integration groups, national economies and other players towards integration challenge

---

Eric Ambukita: France and Africa: a new era of economic cooperation	153
Anna Chrzęściewska: The characteristics of social policy of Mexico on the basis of processes of globalization	165
Małgorzata Dziembala: The policy promoting innovation in the BRICS countries – the case of the Republic of the South Africa	174
Sławomir Wyciślak: Transnational corporations under complexity	186
Anna Janiszewska: Social policy in the European countries as a response to the demographic changes	197
Zdzisław W. Puślecki: European Union in the face of the European security in the conditions of globalization	210
Katarzyna Żukrowska: Tension in the neighborhood of the European Union as a factor stimulating changes	221

Part 3. Poland in global economy – selected problems

Jarosław Brach: Polish sector of international road freight transport hauliers – history, contemporary situation and the perspective and possibilities of its development in the future	243
Dorota Jankowska, Agnieszka Majka: Changes on the labor market in Poland compared to the changes taking place in the EU.....	268
Bogdan Buczkowski, Agnieszka Kłysik-Uryszek, Anetta Kuna-Marszałek: Polskie inwestycje bezpośrednie – skala, struktura, tendencje.....	279
Agnieszka Piasecka-Głuszak: Main reasons and faced barriers in implementing kaizen in enterprises on the Polish market	289
Eugeniusz M. Pluciński: The essence of the economic security of Poland from a perspective of regional and worldwide globalisation	306

Part 4. Importance of communication and marketing for shaping attitudes in global economy

---

Karolina M. Klupś-Orłowska: Rynek prywatnych korepetycji w Chinach na przykładzie działalności New Oriental Education & Technology Group... ..	323
Aleksandra Kuźmińska-Haberla, Monika Chutnik: Intercultural trainings as a way of increasing the competitiveness of Polish investors in foreign markets.....	333
Agata Linkiewicz: Evolution of word-of-mouth marketing as a tool of marketing communication in the light of IT development	346
Barbara Szymoniuk: Global waste of resources – a challenge for sustainable marketing	358

Part 5. State in global economy

Lidia Mesjasz: The costs of sovereign debt restructurings	369
Dorota Michalak: Structural changes in the labor market as a result of climate changes	382
Michał Nowicki: Sanctions as a volitional means of impact on states infringing international order.....	391

Michał Nowicki

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: michal.nowicki@ue.wroc.pl

SANKCJE JAKO WOLICJONALNY ŚRODEK WYWIERANIA PRESJI NA PAŃSTWA NARUSZAJĄCE ŁAD MIĘDZYNARODOWY

SANCTIONS AS A VOLITIONAL MEANS OF IMPACT ON STATES INFRINGING INTERNATIONAL ORDER

DOI: 10.15611/pn.2015.406.30

JEL Classification: F51

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie znaczenia sankcji ekonomicznych jako narzędzia przywracania ładu międzynarodowego. Autor dokonuje definicji pojęcia sankcji, wymienia ich rodzaje i analizuje literaturę naukową poświęconą temu instrumentowi prawa międzynarodowego. W artykule znajduje się także opis wykorzystania ich w praktyce i ocena skuteczności. Na końcu podjęta zostaje próba oceny restrykcji nałożonych na Federację Rosyjską przez pryzmat teorii i praktyki sankcji gospodarczych.

Słowa kluczowe: sankcje ekonomiczne, ład międzynarodowy, globalizacja.

Summary: The purpose of article is to show the importance of economic sanctions as a restoration tool of international order. The author defines sanctions, lists their types and analyzes scientific literature on this instrument of international law. In the article there are examples of use of sanctions and their effectiveness evaluation. The last part is an attempt of assessing a restriction imposed on Russian Federation through the prism of the theory and practice of economic sanctions.

Keywords: economic sanctions, international order, globalization.

1. Wstęp

Sankcje gospodarcze stosowano od czasów starożytnych. Jednak dopiero w wieku XX, po przykrych doświadczeniach dwóch wojen światowych, zyskały one rolę dominującego środka nacisku w stosunkach międzynarodowych. Ostatnio słowo „sankcje” często obecne jest w mediach w kontekście kryzysu na Ukrainie. Jednak czy restrykcje gospodarcze mogą nakłonić Rosję do zaniechania poparcia dla separatystów walczących na wschodzie Ukrainy i wycofania się z Krymu?

Celem niniejszego artykułu jest ocena skuteczności sankcji jako instrumentu przywracania ładu międzynarodowego. Pytania badawcze, postawione przez autora brzmią następująco: Czym są sankcje ekonomiczne? Jak były wykorzystywane dotychczas? Jak ocenia się ich skuteczność w literaturze? Jakie wnioski płyną z analizy przykładów ich użycia? Czy sankcje ekonomiczne mogą być skutecznym instrumentem nacisku na Rosję?

W pracy wykorzystywane są następujące metody badawcze: analiza i krytyka piśmiennictwa polsko- i anglojęzycznego, metoda opisowa, metoda statystyczna. Autor korzysta także z raportów i aktów prawnych przygotowanych przez Unię Europejską i brytyjską Izbę Lordów.

2. Sankcje ekonomiczne w świetle teorii stosunków międzynarodowych

Sankcje stanowią jeden z możliwych skutków gospodarczych naruszenia ładu międzynarodowego¹. Określone zostały one jako wolicjonalny środek wywierania presji, ponieważ o ich zastosowaniu, każdorazowo, decydują pojedyncze państwa, grupy państw bądź organizacje międzynarodowe. Ich wolicjonalność stoi także w opozycji do powstających niejako automatycznie (za pomocą „niewidzialnej ręki rynku”) skutków rynkowych.

Występują one w literaturze i praktyce pod różnymi nazwami: blokady, bojkoty, embarga, bywają także opisywane jako kwarantanny lub przymus ekonomiczny². W literaturze znaleźć można wiele definicji sankcji ekonomicznych. Jedną z ważniejszych pozycji poruszających tę tematykę jest *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*, Tom 1, autorstwa Haufbauera, Schotta i Elliott, gdzie sankcje ekonomiczne definiowane są jako „celowe, inspirowane przez rząd wycofanie się, lub groźba wycofania, ze zwyczajowych/tradycyjnych relacji handlowych lub finansowych”, przy czym zaznaczają oni, iż słowa „zwyczajowe” (*customary*) nie należy rozumieć jako „umowne” (*contractualy*), a po prostu jako takie, które wystąpiłyby, gdyby nie wprowadzono sankcji³. Inną definicję podają Bierzanek i Simonides, pisząc, iż sankcje są „negatywną reakcją społeczności międzyna-

¹ Ład międzynarodowy – według Pietrasia „sposób organizacji i funkcjonowania środowiska międzynarodowego w danym okresie”; Ian Clark przez to pojęcie rozumie „zasadę normatywnych i instytucjonalnych relacji między państwami”. Według różnych koncepcji, jego elementami są: „suwerenność, formy dyplomacji, prawo międzynarodowe, rola mocarstw, zasady dopuszczające użycie siły” (M. Pietraś, *Hybrydowość późnowestfalskiego ładu międzynarodowego*, [w:] *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, red. M. Pietraś, K. Marzęda, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008, s. 57; *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, red. Baylis J. Smith S., Wydawnictwo UJ, Kraków 2008, s. 903).

² P. Wallensteen, *A Century of Economic Sanctions: A Field Revisited*, Uppsala Peace Research Papers no. 1, 2000, s. 1.

³ G.C. Haufbauer, J.J.Schott, K.A. Elliott, *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*, Tom 1, Peterson Institute, 1990, s. 2.

wej, z którą spotyka się państwo naruszające normy prawa międzynarodowego”⁴. Mimo że sankcje ekonomiczne są bardzo popularnym środkiem wywierania presji na państwa naruszające ład międzynarodowy, w literaturze istnieje szeroko zakrojony konsensus w sprawie ich skuteczności. Wiele anglojęzycznych publikacji zaczyna się od stwierdzenia, że sankcje są równie popularne, co nieskuteczne. Opinie takie znaleźć można m.in. w: raporcie brytyjskiej Izby Lordów „The Impact of Economics Sanctions. Volume 1: Raport” z 2007 roku, w przywoływanym wcześniej artykule Wallensteena, w pracach Escribà-Folcha, Pape’a, Heillebranda i Bervotesa. Wielu autorów zwraca uwagę na to, że sankcje nie tylko nie powstrzymują państwa łamiącego prawo międzynarodowe od dalszego naruszania tego prawa, ale również mają szereg niepożądanych skutków, m.in. społecznych. Szeroką analizę tych skutków znaleźć można u Condorcha, Owena, tematyka ta poruszana jest także w artykule *How smart are smart sanctions* i *The impact of economic sanctions on health and well-being*⁵. Stąd też trudno nie zgodzić się z opinią wyrażoną przez Heillebranda i Bervotesa, że mamy do czynienia z paradoksem: w literaturze od lat dyskutuje się nad nieskutecznością sankcji ekonomicznych (cytowany wcześniej Haufbauer mówi o praktycznej użyteczności tego typu sankcji jedynie w jednej trzeciej przypadków), decydenci polityczni zaś stosują sankcje bardzo ochoczo, gdy tylko dojdzie do jakiś naruszeń ładu międzynarodowego⁶. Zdaniem autora wątpliwe jest też założenie, które Mack i Khan wyrażają w słowach „dolegliwość powodowana sankcjami u obywateli państw, na które zostały nałożone sankcje, będzie skutkować wywieraniem przez nich presji do wprowadzenia zmian żądanych przez pod-

⁴ *Prawo międzynarodowe publiczne*, red. R. Bierzanek, J. Symonides, Warszawa 2003, s. 24. Bardzo obszerną próbę zdefiniowania sankcji na podstawie praktyki i doktryny prawa międzynarodowego podejmuje Menkes w: M. Menkes, *Stosowanie sankcji gospodarczych – analiza prawnomiędzynarodowa*, Dom Wydawniczy DUET, Toruń 2011, s. 14-22. Inne definicje znaleźć można także m.in. w: R. Caruso, *The Impact of International Economic Sanctions on Trade. An Empirical Analysis*, <http://128.118.178.162/eps/it/papers/0306/0306001.pdf>, 28.05.2014; R. Fidler, *Od sankcji do sankcji. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Islamskiej Republiki Iranu*, Przegląd Strategiczny 2013, nr 1, s. 109; B. Condorch, *The Limits of Economic Sanctions under International Law: The Case of Iraq*, <http://www.casi.org.uk/info/kondoch01.pdf>, 28.05.2014.

⁵ A. Escribà-Folch, *Economics sanctions and the duration of civil conflicts* http://www.march.es/recursos_web/ceacs/paginas_personales/publicaciones/aescriba369.pdf, 02.06.2014; <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldeconaf/96/96i.pdf>; P. Wallenstein, *op. cit.*, s. 5; R.A. Pape, *Why economic sanctions do not work*, *International Security*, Volume 22, Issue 2, 1997, s. 90-136; E. Heillebrand, J. Bervotes, *Economic Sanctions and The Sanctions Paradox: A Post-Sample Validation of Daniel Drezner’s Conflict Expectations Model*, http://www.uky.edu/~ehill2/dynpage_upload/files/Economic%20Sanctions%20and%20The%20Sanctions%20Paradox.pdf, 02.06.2014; B. Condorch, *op. cit.*; M. Owen, *The limits of economics sanctions under the international humanitarian law: case of Congo*, *Texas International Law Journal*, Volume 48, Issue 1, s. 104-123; D.W. Drezner, *How Smart are Smart Sanctions*, *International Studies Review* (2003) 5, s. 107-110; R. Garfield, *The Impact of Economics Sanctions on Health and Well-being*, RRN Network Paper, nr 31, Londyn 1999.

⁶ E. Heillebrand, J. Bervotes, *op. cit.*, s. 1.

miot nakładający sankcje⁷. Nie budzi wątpliwości to, że sankcje ekonomiczne mają swoje przełożenie na życie obywateli państw, na które zostały one nałożone, i, że skutkują one różnego rodzaju dolegliwościami dla nich. Jednak, jak pokazuje praktyka, sankcje gospodarcze stosowane były głównie wobec państw o ustrojach niedemokratycznych (m.in. takich jak Kongo, Irak, Korea Północna, Syria, Iran), w których możliwość oddziaływania społeczeństwa na władze jest znikoma lub wręcz żadna. Oczywiście za formę oddziaływania społeczeństwa na władzę autor nie uznaje zbrojnej rebelii czy wzniesienia wojny domowej, jako że z całą pewnością intencją sankcji gospodarczych nie jest doprowadzenie do takiej sytuacji. Tym samym za słuszne uznać należy opinie mówiące o tym, że często sankcje nie tylko nie przynoszą pozytywnych skutków w postaci realizacji zamierzonych celów, ale mają także negatywne skutki dla obywateli państw poddawanych sankcjom. Kolejnym problemem związanym ze skutecznością sankcji jest to, że uzależniona jest ona od zgodności, lub jej braku, w społeczności międzynarodowej. Innymi słowy, aby sankcje gospodarcze były naprawdę skuteczne, muszą być nakładane i przestrzegane przez, jednomyślną w swych działaniach, wspólnotę międzynarodową. W praktyce jest to oczywiste bardzo trudne, a przeważnie niemożliwe do osiągnięcia, gdyż interesy poszczególnych państw są sprzeczne, a proponowane sankcje ekonomiczne często stoją w opozycji do ważnych powiązań gospodarczych⁸.

W literaturze znaleźć można różne klasyfikacje sankcji gospodarczych. W niniejszej pracy przytoczona zostanie ta podana przez Menkesa. Autor ten dzieli je w zależności od rodzaju instrumentów na:

1. Sankcje handlowe:
  - a. cła,
  - b. embargo,
  - c. licencje,
  - d. inne środki kontroli importu i eksportu.
2. Sankcje finansowe:
  - a. zamrożenie aktywów i restrykcje finansowe,
  - b. ograniczenie możliwości kredytowych,
  - c. wstrzymanie pomocy zagranicznej,
  - d. wstrzymanie negocjacji na temat restrukturyzacji zadłużenia.
3. Instrumenty kompleksowe (do których zaliczamy tzw. wojnę gospodarczą)⁹.

Pod względem celu wprowadzania sankcji możemy je podzielić na sankcje wprowadzane, by ukarać dany podmiot prawa międzynarodowego za złamanie zasady lub normy tego prawa, oraz sankcje wprowadzane w celu zapobiegnięciu pogwałcenia norm i zasad, a w przypadku dokonania pogwałcenia – by podmiot nie osiągnę-

---

⁷ M. Oechslim, *Targeting Autocrats: Economic Sanctions and Regime Change*, NCCR Trade Working Paper No 2013/31, s. 1.

⁸ R. Fidler, *op. cit.*, s. 109.

⁹ M. Menkes, *op. cit.*, s. 67-113.

nał swojego celu lub nie korzystał z faktu złamania prawa¹⁰. Idealną ilustracją dla tego podziału jest sytuacja Federacji Rosyjskiej w związku z jej działaniami na terytorium Ukrainy. Pierwsze tury sankcji ze strony Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych były formą kary dla Rosji za aneksję Krymu, natomiast sankcje wprowadzane w drugiej połowie roku 2014 miały na celu powstrzymanie ingerencji rosyjskiej w konflikt zbrojny na wschodzie Ukrainy (źródła ukraińskie i zachodnie zgodnie twierdzą, że po stronie tzw. separatystów walczą żołnierze rosyjscy, a sami separatyści używają broni i sprzętu wojskowego dostarczanego im z Rosji).

3. Przykłady użycia sankcji ekonomicznych w XX i XXI wieku

Szeroko rozumiane sankcje gospodarcze nie są wynalazkiem nowym. Już w czasach starożytnych można doszukiwać się pierwszych ich przejawów, a do historii przeszła między innymi słynna XIX-wieczna „blokada kontynentalna”, którą to nakazał Napoleon w celu osłabienia gospodarki Wielkiej Brytanii. Jednak to w XX wieku, po traumatycznych doświadczeniach dwóch wojen światowych, zaczęto odchodzić od zbrojnego rozwiązywania konfliktów międzynarodowych na rzecz sankcji gospodarczych jako formy ukarania państw naruszających ład międzynarodowy. Najaktywniejszym państwem w tym aspekcie są Stany Zjednoczone, których władze nałożyły większą liczbę sankcji niż łącznie wszystkie pozostałe kraje¹¹. Przedmiotem analizy w tym punkcie będą sankcje, jakie zostały nałożone na Iran, Birmę (Myanmar) i Haiti, oraz dokonana zostanie ocena sankcji zastosowanych wobec Rosji w związku z aktualnym konfliktem na Ukrainie.

Haiti. Sankcje na ten wyspiarski kraj Ameryki Środkowej zostały nałożone najpierw przez Organizację Państw Amerykańskich, potem także przez Unię Europejską i ONZ. Miało to miejsce w latach 1991-1994 w związku z przewrotem wojskowym, w wyniku którego władzę utracił demokratycznie wybrany prezydent Aristide. Były więc to sankcje w celu ukarania podmiotu naruszającego ład międzynarodowy. Sankcje miały charakter handlowy i wymierzone były w import i eksport Haiti, głównie w obrót bronią. Sytuacja polityczna Haiti była dynamiczna, więc sankcje zawieszano, gdy pojawiały się symptomy normalizacji, i wznawiano, gdy proces pozytywnych zmian załamywał się. Mimo że przyczyniły się one do znacznego spadku aktywności gospodarczej (według szacunków Banku Światowego o ok. 10% rocznie) i daleko posuniętego paraliżu państwa, nie przyniosły one zamierzonego skutku, jakim było przywrócenie demokratycznych rządów. Warto zaznaczyć, że mimo szeregu ograniczeń i zakazów, które pogarszały sytuację ekonomiczną państwa, pomoc międzynarodowa wciąż docierała na Haiti, co pozwoliło zapobiec ka-

¹⁰ J. Anusz, B. Sulimierski, *Wielostronne sankcje ekonomiczne Organizacji Narodów Zjednoczonych w teorii i praktyce międzynarodowej (z uwzględnieniem konsekwencji dla Polski)*, IKCHZ nr 54, Warszawa 1995, s. 6.

¹¹ G. Andréasson, *Evaluating effects of economic sanction against Burma*, s. 17 <http://www.networkmyanmar.org/images/stories/PDF14/Lunds.pdf> 16.03.2015.

tastrofie humanitarnej. Ostatecznie pierwotny cel sankcji został osiągnięty w wyniku interwencji zbrojnej Stanów Zjednoczonych¹².

Iran. Sankcje na Islamską Republikę Iranu nakładane są konsekwentnie od 1979 roku. Pierwotnie były to sankcje wyłącznie amerykańskie, związane z kryzysem na linii Waszyngton-Teheran, wywołanym uwięzieniem zakładników w ambasadzie amerykańskiej w Teheranie. Zdarzenie to miało miejsce w trakcie trwającej w Iranie rewolucji islamskiej, która zakończyła okres strategicznej współpracy obu państw. Amerykanie próbowali wymusić na Iranie ustępstwa przez zablokowanie dwunastu miliardów USD aktywów irańskich znajdujących się w amerykańskich bankach oraz przez embargo na import irańskiej ropy. Zastosowano też zakaz eksportu do Iranu wszelkich towarów amerykańskich, z wyjątkiem leków, odzieży i żywności. Były więc to sankcje zarówno handlowe, jak i finansowe, mające na celu ukaranie Iranu za łamanie prawa międzynarodowego. Mimo że doprowadziło to do znacznego osłabienia pogrążonego w rewolucji i wojnie z sąsiednim Irakiem Iranu, sankcje nie przyniosły skutku. Dopiero w 1981 roku, gdy rewolucjoniści, z Chomeinim na czele, osiągnęli cele wewnętrzne, przystąpiono do negocjacji, które powiodły się dzięki zaangażowaniu Algierii. W kolejnych latach Iran przodował na amerykańskich listach państw wspierających terroryzm i destabilizujących region. Sankcje, w tym zakaz współpracy gospodarczej z Irakiem dla amerykańskich firm, nie doprowadzały do zmiany polityki irańskiej. Po 2002 roku doszedł kolejny czynnik antagonizujący Teheran i Waszyngton – oskarżenie o to, że irański program atomowy tylko pozornie ma charakter cywilny. Stany Zjednoczone, mające na uwadze doświadczenia z Iraku (interwencja militarna w tym kraju dokonana była w związku z rzekomym arsenałem nuklearnym ukrywanym przez Saddama Husajna), nie były zainteresowane użyciem siły wojskowej, stąd też rozpoczęły szeroką kampanię na rzecz zaangażowania ONZ w tę sprawę. Rezolucje Rady Bezpieczeństwa nakładające na Iran sankcje ekonomiczne są, jak dotychczas, największym sukcesem działań Stanów Zjednoczonych skierowanych przeciwko Irakowi, nie doprowadziły one jednak do żadnych, zasadniczych, zmian. Osłabiają one potencjał militarny i ekonomiczny Iranu (szczególnie, że Unia Europejska włączyła się w bojkot irańskiej ropy naftowej), skutkując m.in. obniżeniem dynamiki eksportu o ok. 15%, skłaniają władze tego kraju do dialogu, jednak bez wyraźnych rezultatów. Sytuację komplikuje to, że wiele chińskich firm prowadzi ożywione interesy związane z irańskim sektorem naftowym, a objęcie ich amerykańskimi sankcjami grozi pogorszeniem stosunków USA-ChRL. Obecnie kumulują się trzy czynniki wpływające na zły stan gospodarki Iranu: skutki kryzysu gospodarczego, sankcje i nieudolna polityka władz z Muhumadem Ahmadineżadem na czele¹³.

¹² M. Oechslein, *op. cit.*, s. 6; R. Garfield, *op. cit.*, s. 9-16; M. Wiśniewska, *Sankcje ekonomiczne Unii Europejskiej*, s. 37-38, http://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2005_Wisniewska.pdf.

¹³ R. Fiedler, *op. cit.*, s. 112-124; J. Ryszka, *Sankcje gospodarcze wobec podmiotów zewnętrznych w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, Dom Organizatora, Toruń 2008, s. 104-105; P. Krawczyk, *Kryzys gospodarczy w Iranie*, <http://www.bbn.gov.pl/download/1/2525/PKrawczyk-Kryzysgospodarczy-wIranie.pdf>.

Birma (Myanmar). Sankcje na Birmę nałożone zostały m.in. przez Unię Europejską i Stany Zjednoczone (bez mandatu ONZ) w związku z tym, że reżim wojskowy nie uznał wyników demokratycznych wyborów i nie oddał władzy zwycięskiemu ugrupowaniu – National League for Democracy (NLD). Dopatrzone się także łamania szeregu praw człowieka w tym kraju. Podejście do sankcji było różne: Stany Zjednoczone zastosowały szerokie sankcje mające izolować i karać władze Birmy i jej mieszkańców za rewolucję, Unia Europejska zaś stosowała rozwiązania mające precyzyjnie uderzyć we władzę odpowiedzialną za naruszenie praw i wolności. W skład sankcji wchodziły, m.in. embargo na handel bronią, zamrożenie funduszy, zakaz finansowania birmańskich spółek państwowych, zawieszenie programów pomocowych i rozwojowych. Sankcje te, które w zamierzeniu miały być ukierunkowane tylko na konkretne osoby i branże, miały negatywne oddziaływanie na społeczeństwo Birmy. Trudno oszacować konkretne skutki restrykcji zastosowanych przez UE i Stany Zjednoczone, gdyż sytuację społeczno-ekonomiczną kraju pogarszały także nieudolne rządy. Efektem tych dwóch czynników było pogorszenie się kondycji gospodarki Birmy oraz warunków życia jej obywateli. Długo nie przynosiły one jednak żadnego skutku politycznego. W opinii autorów raportu przygotowanego dla brytyjskiej Izby Lordów do 2007 roku (gdy raport ten powstał) nie było widać żadnych, pożądaných zmian. Stawiano także pytanie o sens dalszego ich utrzymywania w ówczesnej formie. W 2012 roku, w odpowiedzi na rozpoczęcie demokratycznych zmian w Birmie i niejako w celu zachęcenia jej do utrzymania tego kursu, sankcje zostały zawieszono, z wyjątkiem tych dotyczących obrotu bronią. Jednak związek przyczynowo-skutkowy między sankcjami Unii Europejskiej a rozpoczęciem procesu demokratyzacji w Birmie nie jest potwierdzony. Ikona birmańskiej opozycji określiła ich skuteczność, mówiąc o „subtelnym, psychologicznym wpływie” na przywódców junty. Częściej jednak podkreśla się to, że brakowało międzynarodowego konsensusu w sprawie restrykcji wobec Birmy oraz brak zaangażowania państw z regionu, same sankcje oceniane są ambiwalentnie¹⁴.

Przedstawione powyżej przykłady dobrze ilustrują specyfikę wykorzystania i działania sankcji w ostatnich dekadach. Przypadek Haiti i Birmy to zastosowanie sankcji, jako kary za złamanie zasad ustanowionych przez wspólnotę międzynarodową. Podobnie pierwsze, amerykańskie sankcje na Iran. Późniejsze, związane z programem atomowym to przykład zastosowania sankcji w celu zapobiegnięcia działaniom naruszającym ład międzynarodowy. Na ich podstawie można wyciągnąć szereg wniosków, pokrywających się z przedstawioną wcześniej opinią o niskiej skuteczności tego instrumentu. Zarówno w przypadku Haiti, jak i Iranu restrykcje zastosowane przez wspólnotę międzynarodową były nieskuteczne. Wpływały nega-

¹⁴ J. Ryszka, *op. cit.*, s. 191-193; G. Andréasson, *op. cit.*, s. 22-24; F. Giumelli, P. Ivan, *The effectiveness of EU sanctions. An analysis of Iran, Belarus, Syrian and Myanmar (Burma)*, EPC Issue Paper no. 76, November 2013; <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldeconaf/96/96i.pdf> 19.03.2015; http://www.ecfr.eu/page//ECFR71_SANCTIONS_BRIEF_AW.pdf, 19.03.2015; http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/130188.pdf, 19.03.2015.

tywnie na sytuację gospodarczą kraju nimi objętego, były uciążliwością, która skłaniała do podejmowania dialogu, lecz nie przyniosły oczekiwanego skutku – zmiany na Haiti wymusiła dopiero interwencja zbrojna Amerykanów, Iran nie porzucił do dziś swojego programu atomowego, do którego zastrzeżenia ma społeczność międzynarodowa. Również w przypadku Birmy trudno mówić o sukcesie sankcji. O ile w dwóch pierwszych przypadkach podmiotem nakładającym sankcje była ONZ, o tyle w przypadku Birmy nie udało się nakłonić tej organizacji do zaangażowania, podobnie jak nie było współpracy z regionalnymi partnerami. W erze globalizacji, gdzie istnieje możliwość łatwej dywersyfikacji kierunków handlu i nawiązywania porozumień handlowych, tylko szeroko zakrojony konsensus wspólnoty międzynarodowej może gwarantować pełną skuteczność sankcji. Stąd też, pomimo że amerykańskie i unijne sankcje były odczuwalne dla rządu Birmy, pozytywnych zmian, jakie mogliśmy zaobserwować w tym kraju niedawno, nie należy wiązać bezpośrednio z ich działaniem. We wszystkich trzech przypadkach w literaturze akcentowano to, że sankcje odbierane były przez przywódców państw, przeciwko którym były kierowane, jako dodatkowy powód, by udowodnić swoją siłę i nie ustępować z obranego, konfrontacyjnego kursu.

Tak sformułowane wnioski każą stawiać pytanie o to, czy sankcje nałożone na Rosję przez UE i Stany Zjednoczone mogą skłonić Władimira Putina do zmiany jego polityki wobec Ukrainy? Dotkliwość tych sankcji dla Rosji jest niewątpliwa, gdyż Unia Europejska od lat jest jednym z głównych partnerów handlowych Rosji¹⁵. Do tego znaczący spadek cen ropy na rynkach światowych (w czerwcu 2014 roku cena za baryłkę wynosiła ponad 114 USD, by w styczniu 2015 spaść poniżej 50 USD) powoduje, że Rosja już koryguje swoje prognozy gospodarcze (według styczniowych przewidywań rosyjskiego Ministerstwa Rozwoju Gospodarczego w 2015 roku PKB Rosji ma obniżyć się o 3% a inflacja wzrosnąć ma o 12%)¹⁶. Mimo to nie widać żadnych oznak zmiany polityki rosyjskiej wobec Ukrainy, tym bardziej wycofania się z aneksji Krymu, której rocznicę świętowano w Rosji w marcu 2015 roku. Zdaniem autora decydującą rolę odegra postawa prezydenta Federacji Rosyjskiej – Władimira Putina. Może on podążać drogą autokratów, kontynuując propagandowy przekaz, jakoby sankcje były przejawem imperialnych zakusów „Amerykanów i Zachodu”, przed którymi Rosja się nie ugnie. Może też zachować się racjonalnie i uwzględnić ogromne straty, jakie ponosi Rosja bezpośrednio w wyniku sankcji oraz ze względu na to, że utraciła wizerunek wiarygodnego partnera handlowego dla podmiotów z krajów wysoko rozwiniętych (najgłośniejsze tego przejawy to wycofywanie się z rynku rosyjskiego zachodnich koncernów motory-

¹⁵ Według *World Tariffs Profiles 2014* Unia Europejska była głównym partnerem Rosji w wymianie handlowej, a Stany Zjednoczone trzecim największym w kategorii produktów nierolniczych, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles14_e.pdf.

¹⁶ [http://www.pb.pl/3992068,20463,rosja-pkb-w-2015-spadnie-o-3-proc.](http://www.pb.pl/3992068,20463,rosja-pkb-w-2015-spadnie-o-3-proc.;); <http://www.bankier.pl/inwestowanie/profile/quote.html?symbol=ROPA>.

zacyjnych)¹⁷. Biorąc pod uwagę siłę Rosji i jej wciąż ważną rolę w kształtowaniu polityki globalnej (kraj ten jest stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa ONZ), nie należy się jednak spodziewać osiągnięcia pierwotnych celów przyświecających sankcjom. Realnym ich skutkiem może być zakończenie konfliktu na wschodzie Ukrainy, ale już nie utrzymanie granic z początku rewolucji na Majdanie. Dotyczy to zarówno aneksji Krymu, jak i regionów przygranicznych z Rosją. Sankcje nie były w stanie zmusić przywódców dużo słabszych państw do zaakceptowania woli społeczności międzynarodowej, trudno więc oczekiwać, że zmuszą do tego przywódcę państwa o mocarstwowym ambicjach.

4. Zakończenie

Nie brakuje głosów, że wiek XX był wiekiem sankcji. Niewątpliwie popularność tego instrumentu prawa międzynarodowego w poprzednim stuleciu, jak również w pierwszych dekadach obecnego jest bardzo duża. Nie oznacza to jednak, że jest to instrument skuteczny.

Analiza literatury, raportów i przykładów użycia sankcji wyraźnie pokazuje, że rzadko odnoszą one pełny skutek. Co więcej, właściwie zawsze, nawet w przypadku restrykcji mających uderzyć tylko w konkretne osoby, przedsiębiorstwa i sektory, stanowią one dolegliwość dla ludności cywilnej w krajach, przeciwko którym są stosowane. Ich skuteczność obwarowana jest wieloma warunkami, które są bardzo trudne do spełnienia. Wymagają one m.in. jednomyślności społeczności międzynarodowej, tak by izolacja gospodarcza była faktyczna i pełna. Dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że sankcje stosowane są niemal zawsze wobec państw o ustrojach niedemokratycznych, których władze nie kierują się przesłankami racjonalnymi, interesem państwa. Skutkuje to sytuacją, w której pomimo pogarszającej się sytuacji gospodarczej determinacja przywódców do tego, by utrzymać pierwotny kurs, rośnie, zamiast maleć. Wszystko wskazuje na to, że również w przypadku Rosji sprawdza się ten scenariusz. Jak dotychczas, sankcje nałożone na ten kraj nie skutkują, a Rosjanom przedstawia się je jako agresje ekonomiczną imperialnego Zachodu, z USA i UE na czele.

Dlaczego więc sankcje cieszą się taką popularnością? By odpowiedzieć na to pytanie, należy zastanowić się, jakie są alternatywy wobec ich stosowania. Często nieskuteczność sankcji ekonomicznych skutkowałą interwencją zbrojną, jak w przypadku Haiti. Czy jest to jednak dobre rozwiązanie? Popularność sankcji związana jest z tym, że mają one zastępować przymus militarny przymusem ekonomicznym. Poza tym, o ile rozwiązanie siłowe możliwe jest w przypadku państw, takich jak

---

¹⁷ Przed nałożeniem sankcji na Rosję szacowano, że jej rynek samochodowy będzie wkrótce największy w Europie, wyprzedzając dotychczasowego lidera – Niemcy. Sytuacja ta jednak drastycznie zmieniła się po wprowadzeniu sankcji i spadku wartości rubla. <http://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/848091,rynek-motoryzacyjny-w-rosji.html>; <http://auto.dziennik.pl/aktualnosci/artykuly/485774,opel-i-chevrolet-ucieka-z-rosji-i-wstrzymuje-produkcje.html>.

Haiti czy Irak, o tyle w przypadku Rosji byłoby równoznaczne z wybuchem bardzo poważnego konfliktu zbrojnego, którego widmo elektryzowało świat przez cały okres tzw. zimnej wojny. *De facto* więc rozwiązanie takie w tym przypadku nie istnieje.

Z naukowego punktu widzenia sytuacja na Ukrainie i sankcje wobec Rosji stanowią niezwykle ciekawy materiał do analizy w kontekście dyskusji nad stosowaniem i skutecznością sankcji. Obecnie nie można jeszcze wyciągnąć końcowych wniosków, ale z całą pewnością będą one miały ogromne znaczenie, zarówno dla teorii, jak i dla praktyki. Jest to także drastyczne przypomnienie o tym, że w erze globalizacji wciąż jeszcze żywe są antagonizmy charakterystyczne dla poprzednich dekad i wieków. Wykluwający się nowy ład, opisywany w ramach koncepcji *global governance*, będzie musiał wypracować swoje mechanizmy radzenia sobie z takimi sytuacjami. Wobec braku alternatywy będą one zapewne opierać się na sankcjach, których stosowanie należy usprawnić, by podnieść ich skuteczność.

Literatura

- Andréasson G., *Evaluating effects of economic sanction against Burma*, <http://www.networkmyanmar.org/images/stories/PDF14/Lunds>.
- Anusz J., Sulimierski B., *Wielostronne sankcje ekonomiczne Organizacji Narodów Zjednoczonych w teorii i praktyce międzynarodowej (z uwzględnieniem konsekwencji dla Polski)*, IKCHZ nr 54, Warszawa 1995.
- Baylis J., Smith S. (red.), *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008.
- Bierzanek R., Symonides J. (red.), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2003.
- Caruso R., *The Impact of International Economic Sanctions on Trade. An empirical Analysis*, <http://128.118.178.162/eps/it/papers/0306/0306001.pdf>.
- Condorch B., *The Limits of Economic Sanctions under International Law: The Case of Iraq*, <http://www.casi.org.uk/info/kondoch01.pdf>.
- Drezner D.W., *How smart are smart sanctions*, *International Studies Review* 2003, 5.
- Escribà-Folch A., *Economics sanctions and the duration of civil conflicts*, http://www.march.es/recursos_web/ceacs/paginas_personales/publicaciones/aescriba369.pdf.
- Fidler R., *Od sankcji do sankcji. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Islamskiej Republiki Iranu*, Przegląd Strategiczny 2013.
- Garfield R., *The Impact of Economics Sanctions on Health and Well-being*, RRN Network Paper, nr 31, Londyn 1999.
- Giumelli F., Ivan P., *The effectiveness of EU sanctions. An analysis of Iran, Belarus, Syrian and Myanmar (Burma)*, EPC Issue Paper No.76, November 2013.
- Haufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A., *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*, Tom 1, Peterson Institute, 1990.
- Heillebrand E., Bervotes J., *Economic Sanctions and The Sanctions Paradox: A Post-Sample Validation of Daniel Drezner's Conflict Expectations Model*, http://www.uky.edu/~ehill2/dynpage_upload/files/Economic%20Sanctions%20and%20The%20Sanctions%20Paradox.pdf.
- Krawczyk P., *Kryzys gospodarczy w Iranie*, <http://www.bbn.gov.pl/download/1/2525/PKrawczyk-KryzysgospodarczywIranie.pdf>.

- Menkes M., *Stosowanie sankcji gospodarczych – analiza prawnomiędzynarodowa*, Dom Wydawniczy DUET, Toruń 2011.
- Oechslim M., *Targeting Autocrats: Economic Sanctions and Regime Change*, NCCR Trade Working Paper no. 2013/31.
- Owen M., *The limits of economics sanctions under the international humanitarian law: case of Congo*, Texas International Law Journal, Volume 48, Issue 1.
- Pape R.A., *Why economic sanctions do not work*, International Security, Volume 22, Issue 2, 1997.
- Pietraś M., Marzęda K. (red.), *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008.
- Ryszka J., *Sankcje gospodarcze wobec podmiotów zewnętrznych w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, Dom Organizatora, Toruń 2008.
- Wallensteen P., *A Century of Economic Sanctions: A Field Revisited*, Uppsala Peace Research Papers no. 1, 2000.
- Wiśniewska M., *Sankcje ekonomiczne Unii Europejskiej*, s. 37-38, http://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2005_Wisniewska.pdf.
- World Tariffs Profiles 2014 https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles14_e.pdf.
- Puls Biznesu, *Rosja: PKB w 2015 spadnie o 3 proc.*, <http://www.pb.pl/3992068,20463,rosja-pkb-w-2015-spadnie-o-3-proc>.
- <http://www.bankier.pl/inwestowanie/profile/quote.html?symbol=ROPA>.
- <http://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/848091,rynek-motoryzacyjny-w-rosji.html>.
- <http://auto.dziennik.pl/aktualnosci/artykuly/485774,opel-i-chevrolet-ucieka-z-rosji-i-wstrzymuje-produkcje.html>.